

WEISZ ATTILA

Megjegyzések az újtordai református templom periodizációjához

Nem egyszer fordul elő az erdélyi középkori építészet kutatásában, hogy egy bizonyos település és temploma első írott előfordulása ugyanazt az iratot jelenti, s hogy az irat 1332-ben, a XIV. századi pápai adóösszeírások kezdőévében kelt. Ritkább eset azonban, hogy az illető oklevél meglehetősen bőven tájékoztat a település kezdeteiről, épületeiről és templomáról. 1332 március 12-én I. Károly utasította a gyulafehérvári káptalant, hogy tanúbizonyságának jelenlétében Ugrin fia Jánost kártalanításképpen iktassák be két Kolozs vármegyei földbirtokba (Tiburctelke és Bőnye), mivel *Koppán* (a mai Koppánd/Copăceni) nevű birtokának egy részét a király az újtordai királyi népek és hospesek javára rendelte.¹ A hospeseknek ugyanis e birtokrészen hatvan kúriájuk (házuk), húsz szőlőjük, Szent László király tiszteletére ajánlott kőtemplomuk és két malmuk van.² Koppánd az első falu Tordáról Kolozsvár-ra menet.³ Ez a pillanat-felvétel Újtorda kialakulásáról jelzi, hogy a tordai kiváltságos vendégek és királyi emberek – valószínűleg az alacsonyabb sorú immár ótordai felesek közül kiválva – topográfiailag is igyekeztek jelezni privilegialis különállásukat.⁴ A koppándi határra való költözésük összefüggésben lehet azzal is, hogy addigra a torda-aknai – a tulajdonképpen Ótorda elődje – részlegesen püspöki birtokba kerülő sóbányák mellett Újtordához közel új aknák nyíltak.⁵ Az említett számos épület jelzi, hogy az újtordai hospesek már néhány évtizede ott tartózkodhattak, s a király csupán elismerte a letelepedésüket. A Szent Lászlónak emelt templom későbbi említései alapján azonosítható a mai újtordai református templommal. Nagyon valószínű, hogy ekkor Torda tehetősebb polgárai költöztek ide: a pápai tizedjegyzékekbe a Tordai Főesperességből Újtorda feltűnően magas összegekkel került be.⁶ Lényeges kérdés, hogy ezzel Újtorda és Ótorda különálló települések lettek-e, kialakultak-e Újtordán is egy önálló település intézményei? Orbán Balázs véleménye szerint 1359-ig külön településként létezett a két Torda, mivel abban az évben adták ki az utolsó oklevelet, mely két tordai bíró t emleget, utána pedig újra egy városként működtek.⁷ Megfelelő források hiányában nehéz bizonyosat mondani (akár a két plébánia viszonyáról is), de az újtordai templom körüli tágas térség arra utal, hogy itt hajdanán vásárokat is tartottak, ami legalábbis az önálló település-fejlődés megindulására figyelmeztet.⁸ I. Károly egy másik érdekes adománylevelét a templom számára II. Ulászló 1507-ben átírta.⁹ Csánki szerint I. Károly a magyar királyok és különösen Szent László lelki üdvéért mondott misékért a templomra és plébánosára bizonyos évjáradékot hagyományozott a tordai sóakna jövedelméből. Nem kizárt, hogy az adománnyal – ha tényleg létezett – I. Károly a templom építését támogatta, és a gazdag misealapítvány esetleg kápolnaalapításra is okot adhatott. Az Ulászló-féle megerősítésre azért volt szükség, mert időközben egyes plébánosok hanyagsága miatt az adomány feladásba merült. A későbbiekben csupán a templom papjait említik a források: 1342-ben és 1343-ban István papot.¹⁰ 1358-ban Guillelmus fia Péter tordai pap Avignonban kérvényezte a beszerzei plébánia megszerzését, amit végül nem kapott meg.¹¹ Vallonos csengésű neve a hospesek származását jól jelzi. 1393-ban Tordai Bálint fia, Mátyás Péter újtordai plébános

tűnik fel.¹² A XV. századból nem ismerünk említést a templomról és papjairól.

A XVI. század elejéről azonban számos adat maradt. 1507-ben Ferenc újtordai pap visszaadott testvéreinek, Dénesnek és Istvánnak egy házat, egy malmot és két szőlőt, melyet együtt adtak a templom Mindenszentek oltárának még akkor, amikor Ferenc az illető oltár igazgatója volt.¹³ Ugyancsak 1507-es II. Ulászló említett adomány-megerősítése is. Ulászló a megerősítést saját adománnyal is kiegészítette, mely az ótordai templom Mátyás-féle donációjának volt az adaptációja: a királyi sókamara jövedelméből 12 forint s egy öltönyre való szövet, szombatontként két arany vagy kőso ebben az értékben, az egyházban tartandó misékre a magyar királyok lelki üdvéért. Ezek az adatok egybevéghatnak a szentély 1504-es feliratával. 1523-ban Csáni Nagy Mihály és felesége, Lucia eladtak István mesternek, az újtordai Szent László templom papjának egy falut 200 forintért, a Szent Katalin tiszteletére mondott misék szükségére.¹⁴ 1528-ból igen fontos adat maradt fenn. Fychor Pál deák vallotta, hogy három éve, jegyzőségében, megjelentek előtte Ebes Miklós és Lany Simon, az újtordai Szent László egyház vitricusai, akik 150 forintért egy halastavat adtak el a templom papjának, Istvánnak.¹⁵ Az ügylet érdekessége az, hogy Ebes Miklós korábban szintén újtordai pap volt, és hogy a halastavat egy tordai polgár, Weres Máté hagyományozta testvéreivel végrendeletileg a templom építési költségeinek fedezésére 50 forintnyi tartozásának fejében. 1525-ben tehát István pap gyakorlatilag magánemberként felvásárolta a parókia vagyonát, s ködös ügylete révén fennmaradt egy

1. kép: Az újtordai református templom délnyugatról. Debreczeni László linómetszete, 1929

2. kép: 1504-es felirat a szentély egyik déli támpillérén.
Fotó: Weisz A.

építéstörténeti adat a templomról. 1541-ben említik a tordai *castellumot*, de ebben az esetben nem tudni, hogy az újtordai vagy az ótordai plébániatemplomot övező várról, esetleg más erősségről, talán éppen a sókamarházzal van-e szó.¹⁶

A templom szabálytalan ovális alaprajzú várfal közepén áll, torony–hajó–szentély térfűzésű, a hajót délről portikusz, a szentélyt északról sekrestye egészíti ki.¹⁷ (1. kép) A szentély sokszöges, a torony négyzetes alaprajzú, mindkettő keskenyebb a hajónál. Tömegformálási jellegzetesség, hogy a hajó és a szentély azonos magasságúak, és hasonló hosszúságúak (18,5/14,5 m).¹⁸ A templom számos újkori átépítésen keresztülment, most a középkori részleteit vizsgáljuk, s az újabbak közül csak azokat, amelyek fontosak a középkori periodizáció szempontjából. Az 1782-ben felmagasított torony három széles, hasonló méretű, de teljesen különböző profilú csúcsíves ablakkal rendelkezik. A kváderezett sarkú torony bejárata délről, tehát a várkapu irányából nyílik, s mai keretét 1801-ben illesztették egy régi, feltételezhetően középkori keret helyébe.¹⁹

A hajót és a szentélyt támpillérek erősítik, a hajót négy pár, a szentélyt összesen hat tám. A támpilléreken két esővető-profil különbözőtethetünk meg, a hajótámok esővetői hengertaggal indulnak, a szentélyé (beleértve a diadalív ferde támpilléit is) mély horonnyal. Ezt a különbséget egy másik jelenség is megerősíti: a hajó déli támpilléreinek majd mindenik kváderén kőfaragójegy látszik, amelyek két fő formai típusra oszlanak: villám-formájúra és propellerre emlékeztetőre. A két típus keverten fordul elő. A szentély támpilléinek (újra beleértve a diadalív ferde támpilléit is) nem találtunk kőfaragójegyeket, ám a déli oldal második támpillére felső regiszterében a templom egyetlen középkori keltezési felirata maradt fenn: 1504. (2. kép) A kyma-profilos keretű felirat számjegyeit a késő gótikára jellemző módon szalagból alakították ki, ám csak az első két számjegyet faragták ki teljesen, s az évszám alatt jókora üres mező maradt. A szentélyen az újkori, vakolatból profilozott párkány alatt látszik a feltehetően középkori, díszítetlen kőpárkány.

A templomépület ablakai – a támpillérektől eltérően – igen egységes, magas és széles, csúcsíves kőkeretű, rézsűs, hiányzó mérművű gótikus ablakok. Szépen faragott kvádereiken nem találtunk kőfaragójegyeket. A szentély keleti ablakát – mely szélesebb a többinél – egy csúcsíves belső kőkerettel keskenyítették, de ebből belülről mi sem vehető észre (3. 6. kép). A szentélyablakok alsó részének az elfalazása az utólagos karzatépítés eredménye.

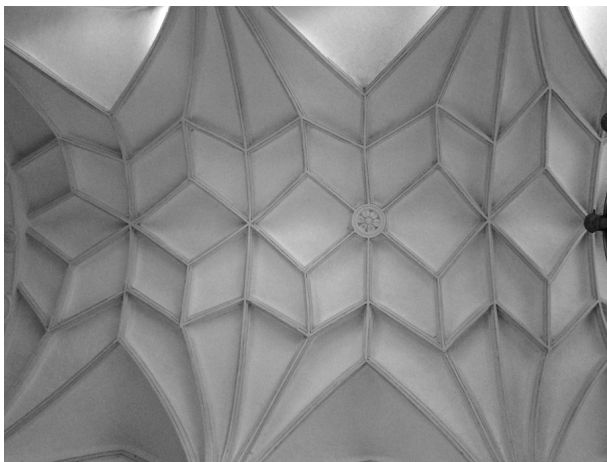
3. kép: A gótika idején leszűkített keleti szentélyablak.
Fotó: Weisz A.

Középkori külső ajtókeret nem maradt fenn, a mai déli portikusz 1801-ben készült a régi déli bejárat helyére, amint a konzisztoriális gyűlések jegyzőkönyveiből kiderül.²⁰ A hajó keleti támközében elhelyezett portikusz mellett megfigyelhetünk egy elfalazott ívtöredéket, ami bizonyára régi bejárat nyoma (4. kép). Valószínű azonban, hogy nem a régi főbejáraté, hiszen a szomszédos középső támközben is látható egy vak félkörív, mely Debreczeni László helyreállításaikor került bemutatásra az 1970-es években. Ehhez hasonló, de immár kváderes szegésű félkörív az északi hajófal nyugati támközében is látszik. A három ív közül egy, esetleg kettő minden bizonnyal a templom eredeti, portikuszos bejáratának/bejáratainak a nyoma, ám nagyon valószínű, hogy egyik vagy másik bejárat középkori kápolna megközelítésére szolgált. Közeli analógiaként az ótordai református – volt ágostonos kolostori – templom kápolnabejárata szolgál.

A hajó belsejében nem maradtak fenn középkori emlékek, a téglából rakott félköríves diadalív későbbi a középkori fa-

4. kép: A hajó déli homlokzata elfalazott bejárat nyílással.
Fotó: Weisz A.

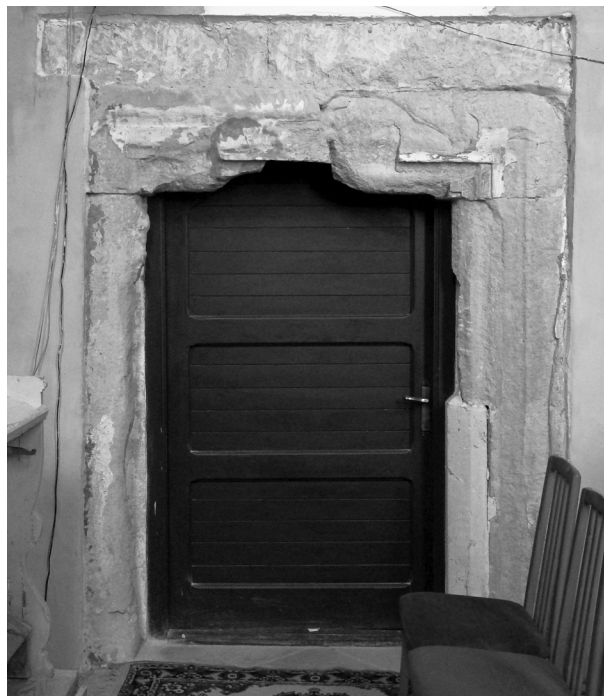

5. kép: A szentély boltozata. Fotó: Weisz A.

lagnál, amint az a padlósszinten jól megfigyelhető.²¹ A szentélyben azonban megőrződött az igen látványos késő gótikus, csillagmustrás hálóboltozat (5. kép). A boltozatindító szőlőfürtös konzolok ugyan XIX. század eleji stukkórátétek, a sarkantyús profilú kőbordák bonyolult hálómustrája a késő gótika alkotása. Szép részlet a középső ablak záradék-vonalában elhelyezkedő virágdíszes zárókő, melynek külső gyűrűjét átmetszik a bordák továbbfutó sarkantyúi.

A sekrestye ajtajának egyenes záródású kőkerete igen rossz állapotban maradt ránk, szemöldökfrízét talán a vakolat simíthatósága végett faragták le. A megmaradt profilelemek és a szemöldökkő is reneszánsz felfogású keretre utalnak, amin azonban még jelentkezik a késő gótika tagozatáthatása (7. kép). A sekrestyében is fennmaradt a gótikus hálóboltozat, a szentély bordáival megegyező profillal, ám nyilván egyszerűbb mustrával (8. kép). A bordacsomópontoknál itt is feltűnik a tagozatáthatás. Orbán Balázs a sekrestyében említ egy késő középkori sírkőtöredéket is, amit mi nem találtunk meg.²²

A templom megismerése után kérdés, hogy miképpen lehet összeegyeztetni a tapasztaltakat a régebbi irodalom álláspontjával, az újabb kutatási eredményekkel, illetve az írott forrá-

7. kép: A sekrestyeajtó kerete. Fotó: Weisz A.

sokkal. A vártemplom első ismertetője Torda város monográfusa, Orbán Balázs volt.²³ Véleménye szerint a templom a Zsigmond-korban épült, s erre fő érvei a vár félkörös alaprajzú tornyai voltak, illetve az, hogy Zsigmond kedvét lelte templomok építésében. A tizedjegyzékben említett templom véleménye szerint eltűnt. Az 1504-es évszámot és a szentély hálóboltozatát késő gótikus átalakításnak vélte az egy periódusban megépült templomon. Zsigmond-kori datálásának nem mondtak ellent a padlóson található festésnyomok, melyek „egy köríves friese alakzatát tüntetik fel, a mi ismét romanizáló alakításra mutat, az egyház keletkezési korából.” Érdekes az a megállapítása, hogy – mivel a szentély és a hajó majdnem azonos hosszúságú, s épp ezért aránytalan – a hajó hosszának

6. kép: A leszűkített keleti szentélyablak és a boltozat viszonya. Fotó: Weisz A.

8. kép: A sekrestye boltozata. Fotó: Weisz A

felét bizonyára elbontották. Ezt a megállapítását tudósan meg is okolja: az 1601-es Basta-féle vérengzés után már nem volt szükség a hatalmas templomra, az északi oldal köríve ugyan most a fal végén van, de ez eredetileg bizonyára közepre esett, s a torony pedig teljes egészében barokk. A torony gótikus keretei nem látszanak az Orbán által közölt metszeten, sem a XX. század eleji képeslapokon, ám Vătășianu 1959-ben már említi őket, bizonyára a XX. század közepére igen rossz állapotba került templom málladozó vakolata alól tűntek elő.²⁴

Vizsgáljuk meg, hogyan változott Orbán periodizációja a történetírásban? Újtorda temploma inkább csak az összefoglaló munkákban szerepel, így „irodalma” tulajdonképpen említések nem túl hosszú sorát jelenti. Debreczeni László az Erdélyi Református Egyházkerület építészeként végzett templomfelméréseinek tapasztalatait linómetszetekkel illusztrált, míves tipográfiai kialakítású kötetben tette közzé. Az újtordai templomot XIV. századnak valószínűsíti, melynek 1504-es évszáma gyökeres átépítést jelez.²⁵ Vătășianu Orbántól csupán a templom egyetlen építési periódusát veszi át, s azt az 1504-es évszám alapján keltezi, tehát elveti a nem megokolt Zsigmond-kori datálást.²⁶ A hajó támpilléreinek esővető-profilja alapján az ótordai katolikus templom építőinek (részleges) jelenlétét feltételezi. A román nyelvű irodalomban Camil Mureșan tordai műemlék-ismertető füzeté érdemel még említést, ő az épületet a XIV. században említett, s elbontott templom helyére képzei, a ma álló épületet teljes egészében az 1504-es dátum alapján keltezi, illetve átveszi Vătășianutól az ótordai mesterek jelenlétét, akiknek körét a Farkas utcai templom mestereivel bővíti.²⁷ A XIV. századi templomot Entz szerint is gyökeresen átépítették, a mai templomot 1504-ben emelték folytatólagosan az ótordai plébániatemplom után, melynek legutolsó évszáma szintén 1504-es.²⁸ Dávid László Orbán kelezéseire nyúl vissza: a templom és valószínűleg a vár XIV. századi, és szerinte is lebontották a hajó nyugati boltszakaszát, aminek a helyére épült a torony.²⁹ Amint láttuk, az irodalomban a több építési periódus koncepciója (Orbán, Debreczeni, Dávid) váltakozik az egységes, 1504-es évszámmal kelezhető templomépítéssel (Vătășianu, Mureșan, Entz).

Az épület periodizációjáról véleményünk néhány részletben különbözik elődeinktől, a templomot mi is több fázisban épültnek véljük. Orbán megfigyelése a két épülettér hasonló méretéről továbbgondolandó, de nem a hajó rövidítése tekintetében, hanem a másik épületrész, a szentély bővítése vonatkozásában. A hajó és a szentély támpilléreinek egyértelmű különbözősége, összevetve a helyesen megfigyelt „részaránytalansággal” arra figyelmeztet, hogy két eltérő idejű és koncepciójú épületrészről van szó, és nem egy esetleges egyszerű tervváltozásról. Eszerint Újtordán is az a nagyon gyakori ko-reográfia zajlott le, amikor egy régebbi templom eltervezett bővítése csupán a szentély esetében viteleződött ki.³⁰ A kutatás mindeddig az ablakok azonossága miatt nem figyelt fel erre, s tartotta egyetlen periódusban épültnek a templomot. A szentélyt datálja az 1504-es évszám (egyelőre maradjunk ennyiben), s ez annyiban vonatkozik a hajóra, hogy az annál nyilván csak régebbi lehet. A hajó – melyen a mai szentély építésével egy időben komoly átalakítás zajlott – megépítésének korából műrészletek nem maradtak fenn: ajtó- és ablakkereiteit különböző korokban kicserélték, boltozatának és más belső részleteinek nyomait vastag vakolatréteg fedi, melyet nem kutathattunk. Az esővető-profilok meglehetősen általánosak mindkét épületrész esetében, de megjegyezhetjük, hogy a hajón előforduló profilt a XIV. századi ótordai ágostonos kolostor-templom hajóján is megtaláljuk. A kőfaragójegyeknek

csak igen távoli párhuzamai ismereteseek, s biztonságosabbnak tartjuk az eltekintést a kőfaragójegy-megfelelésekből adódó következtetésektől.³¹ Fogódzó a hajó kelezésére így csupán a két írásos említés marad 1332-ből, s amíg olyan műrészlet vagy írásos információ nem kerül elő, ami pontosabban nem keltezi a templomhajót, ezt a dátumot – a XIV. század első évtizedeit – tekinthetjük a hajó építési idejének.

Egyszerűbbnek tűnik az 1504-es évszámmal ellátott szentély kelezése, ám itt az ablakok két jelenségre figyelmeztetnek. A hajó és a szentély azonos kiképzésű ablakainak jelensége egyértelműen arra utal, hogy a XVI. század eleji átalakítások nemcsak a szentélyt érintették, hanem a hajót is, amelyre a bővítés rendjén új világítókat vágtak. Régebbi hajóba való új ablaknyitás – a szentély gyökeres átépítése mellett – nem ismeretlen a korban, gondoljunk csupán Székelykeresztúr vagy Marosszentimre példáira. A hajó ablakain hiányzanak a kőfaragójegyek, hiszen eltérő korúak a támpillérektől (a kőfelület kezelése is más). A második megfigyelendő jelenség a lekeskenyített keleti szentélyablak, amely tervváltozásra figyelmeztet. Az ablakot nyilván nem a csökkent fényigény miatt keskenyítették csúcsíves kőkerettel, hanem az alkalmazott boltozati mustra követelte a módosítást. Ennek fényében már feltűnő, hogy a sekrestye ablakának a keretébe is jócskán belevág az egyik boltváll. A boltozatok terve tehát nem a homlokzatok koncepciójában készült, de kérdés, hogy mikor? Közvetlenül az oldalfalak megépülésekor, vagy jóval utána, illetve fellép-e a tervváltozással egyszerre műhelyváltozás?

A sarkantyútagos bordatípussal találkozunk Ótordán (sekrestyeemelet, de a szentély boltozatának bordái kétszer valószínűleg voltak), Désen, Szásztörpénnyben, és a nagyszébeni régi városházán is. A törpényi és a dési második boltozat beugró támpilléres, előbbi mustrája különbözik az újtordaitól. A dési boltozatindítások rokoníthatóak az újtordai vagy az ahhoz hasonló táblási és prázsmári boltozatmustrákkal.³² Szásztörpénnyel Újtordát nem a boltozat, hanem annak oldalajtóihoz hasonló sekrestyeajtó köti össze. Az erdélyi emléanyagban a mustrának egyetlen ma létező pontos analógiáját ismerjük, a homoródjánosfalvi unitárius templom szentélyében. Ezt a terrakotta boltozatot az egyik konzol 1522-es dátuma keltezi.³³ Hasonló, picivel egyszerűbb mustrájú boltozat fedi a muzsnai evangélikus templom szentélyét (a sekrestyeboltozat is igen hasonló az újtordaihoz), melyet a keleti boltzárókő tükörfelirata keltezt 1525-re. A muzsnai boltozatnál hiányzik az a borda, amely Újtordán és Homoródjánosfalván a konzolból indul és egyenesen a zárókőhöz érkezik, így a mustra még inkább elszakad a hagyományos boltozatképzéstől, jelesen a hevederív alkalmazásától. A muzsnai mustra a táblási evangélikus templom hajójában és szentélyében is előfordul, a táblási templomot lényegében egy periódusban építették, s ezt a nyugati fal 1524-es (felszentelési?) évszáma keltezi. Az újtordai szentélyboltozat legközelebbi három analógiája tehát az Újtordán okleveles adatokkal is kimutatható építkezések rendjén, az 1520-as évek közepén keletkezett.

A boltozatmustra bővített változata feltűnik egy sor szászöldi emléken: Nagyselyken (hajó), Szászbudán (hajó), Vízaknán (főhajó), Lessesen (főhajó, sarkantyútagos bordaprofil), Prázsmáron (nyugati keresztszár, terrakotta borda) és Kiscsűrön (főhajó, terrakotta borda). E sorozat boltozat-geometriája tulajdonképpen megegyezik az újtordaival, csupán a minden második csillag közepéből kiágazó borda-meghosszabbítás helyett rombusz található. E példánál ritka a pontos kelezés, Lessesen van egy 159-es (1509) évszám az egyik ajtókereten illetve Kiscsűrön ismerünk egy 1506-os írott adatot – egyik

sem vonatkozik feltétlenül a boltozatra.³⁴ Prázsmáron két évszámot is találunk, de egyiket sem a boltozaton, a nyugati karzat aljának hálóboltozata 1511-es (ekkor tehát már álltak az oldalfalak), s a hajóból nyíló oldalajtó keretén 1518-as évszám olvasható (mindkettőn feltűnik az LBP monogram).³⁵ A karzatalj és a hajó boltozata között valószínűleg nem csak igénybeli különbséget jelöl az, hogy az előbbi kőből, utóbbi terrakottából épült, melynek rakásához már nem volt szükség kőfaragókra, csupán kőművesekre s a terrakotta bordákat lényegében a cserépvetés technológiájával előállító mesterekre. Ebből következhet az is, hogy a két boltozatot más műhely rakta, mivel a terrakotta boltozat nyilván olcsóbb volt.

Az újtordai-táblási-prázsmári (lényegileg egyező geometriájú) boltozatok jelentősen bővített mustra-változata fontos szász templomokon fordul elő: Berethalom (szentély, 1522, terrakotta bordák), Nagybaromlak (hajó, szentély, 1525), Miklóstelke (hajó, szentély, 1524, terrakotta bordák), Nagysink (középhajó, 1526, terrakotta bordák). Ezekben az esetekben a boltszakaszok hosszúság/szélesség aránya más, a központi csillagsor pedig háromszöggel kezdődik, s nem rombuszsal (az indítás és a záradék geometriája tehát más, mint Újtordán).

A szentély másik későközépkori emléke a sekrestyeajtó lényegében reneszánsz stílusú, de gótikus reminiscenciákat még hordozó kerete. A keret néhány analógiája a stílusváltás korszakában nem biztos, hogy egyértelműen segít keltezési- vagy műhelykérdésekben: Prázsmár (1518) Szásztörpény (volt evangélikus, ma ortodox templom, oldalajtók keretei, 1520-as évek a szószerkezet analógiái alapján), Marosvécs (Kemény-kastély, másodlagosan a kapualjba befalazva, 1537?), Kolozsvár (polgárház, 1539), Nagyszeben (Teutsch-ház, 1552).³⁶ A kutatás mai szintjén a felsorolt analógiák közül csak Prázsmár és Szásztörpény hozható kapcsolatba Újtordával, s ezek 1520 körülre kelteznek a sekrestyeajtó keretét.

Az újtordai szentélyboltozat kényelmetlen műhelykérdése összefügg a keltezéssel, hiszen az analógiák alapján egyértelműnek tűnő 1520 körüli datálás ennek függvényében módosul(hat). Erdély számtalan késő gótikus épületét – néhány szerencsés véletlenül kívül – épp úgy alig tudjuk műhelyek köré rendezni, mint azt a rengeteg kisebb faragványt, építészeti díszet, amely ékesíti ezeket az épületeket. Több esetben kiderült, hogy a kisarchitektúra elemei későbbiek, mint maga a felépítmény, tehát nem feltétlenül ugyanaz a műhely készítette őket. Erdélyi viszonylatban úgy tűnik, hogy a késő gótika utolsó periódusának jellegzetes hálóboltozatai és átmetsződő tagozatos keretei Kolozsvárott jelentek meg az 1470–1500-as évek között a főrendűek és a király által is támogatott építkezéseken (domonkos kolostor, obszerváns kolostor), s innen első hullámban a város környékén terjedt el (Kolozsmonostor, Ótorda) az 1480-as években.³⁷ Kolozsvár környéki elterjedésével egy időben már a szász székekben is feltűnt a stílus (Segesvár), és ezzel újabb központ(ok) alakult(ak) ki, létrehozván a ma leglátványosabbnak tűnő emléksort (Segesvár, Nagyszeben, Muzsna, Berethalom, stb.). A területileg összefüggő, kolozsvári formákat alkalmazó szászöldi emléktárház számos „belső” stílus és technológiai újítást hozott (pl. terrakotta bordák). A Kolozsvár központi emléktárház olyan mérvű pusztulást szenvedett, hogy az épületeket alig tudjuk egymással összehasonlítani, és ez számos bizonytalanságot eredményez a kapcsolatrendszer feltárásában. Ezzel szemben a hatalmas mennyiségű szász emlék meg az azzal összefüggő, szerényebb kivitelű, de ugyancsak nagyszámú székel emléktárház kitűnő állapotban maradt fenn, általában keltezési évszámokkal, és ez torzíthatja a stílus erdélyi elterjedéséről

kialakult képünket. Ha elfogadjuk Erdélyben a késő gótikus építkezések több pólusra szakadását, figyelembe kell vennünk, hogy bizonyára számos esetben volt területi és stílusos átfedés közöttük, és hogy ekkorra már bizonyára léteztek specializálódott műhelyek is (melyek például terrakotta bordákat alkalmaztak), vagy éppen a kisarchitektúra emlékeit (például pasztofórium-fülké) helyhez kötöttek, szállításra faragták.

Legkézenfekvőbb az ótordai plébániatemplom az 1460-as évektől az 1520-as évekig dolgozó, a két kettős kapu alapján világosan kolozsvári befolyás alatt álló, nagy késő gótikus műhely jelenlétét feltételezni Újtordán, ahogy azt már többen tették.³⁸ Entz Géza az egyező évszámok alapján úgy vélte, hogy 1504-ben az ótordai templom befejezésekor átjött az építőműhely, és megépítette az újtordai templomot is. Újtorda építkezései továbbhúzódtak 1504-nél az okleveles adatok alapján, de ugyanúgy Ótordán is ki lehet mutatni munkálatokat az 1520-as években, és ez nem mond ellent Entz feltételezésének. A két épület morfológiai összehasonlítása azonban nehézkes: Újtordán pontosan azok a részletek maradtak meg (boltozatok, sekrestyeajtó), amelyek Ótordán eltűntek, és viszont (Ótordán fennmaradtak az oldalkapuk, a mérművek egy része, a pasztofórium- és az ülőfülke). Az egyetlen közös elem a sarkantyútagozatos bordaprofil: az ótordai templom sekrestye-emeletén a falból közvetlenül indított sarkantyútagos borda lenyomatát tárták fel.³⁹ Így akár még az is elképzelhető, hogy a sekrestye-emelet boltozata egy időben készült az újtordai boltozatokkal, azonos műhely által. Talán fontosabb mégis annak a megállapítása, hogy a kutatás mai szintjén e kapcsolatot inkább az ésszerűség sugallja, mintsem kimutatható stílusösszefüggések.

Újtordán az ablakok és a boltozat következtelen viszonya egyértelműen jelzi a tervváltozást és nagyon valószínűvé teszi a műhelyváltást is. Az elmondottak fényében ennek problematikája csak bonyolódott: ha az oldalfalakat el is fogadjuk a Kolozsvár környéki késő gótikus műhely művének, a boltozat ismert 1520 körüli párhuzamai a szászöldi kapcsolatokat erősítik, akárcsak a sekrestyeajtó hasonló korú analógiái, a bordaprofil pedig egységesen előfordul úgy a „vármegyei”, mint a szászöldi épületeken. Az 1520-as évekből Újtordán építési adatok vannak. Az újtordai boltozat 1520-as évekből való keltezésének és a szász emlékekhez való kötésének az egyetlen ellenérve a tulajdonképpen keltezetlen dési második boltozat (amely a fennmaradt adatok alapján 1503–1526 között bármikor keletkezhetett), ám valószínűtlennek tűnik, hogy Újtordán a tervváltoztatáshoz ugyancsak a Kolozsvár központú műhelyt vették volna igénybe. A kutatás jelen állása szerint tehát valószínűbb az újtordai boltozatnak a szászöldi boltozatokkal összefüggő 1520-as évekbeli keltezése, azzal a megjegyzéssel, hogy a kolozsvári műhelykör alaposabb megismerése hozhat még olyan érveket, amelyek ennek a tevékenységéhez utalják majd a földrajzilag az érdeklődési körébe tartozó emléket és korábbi, 1500-as vagy az 1510-es évekre szóló datálást engedjenek meg.

A templomot övező vár tárgyalását a bemutatás végére hagytuk. A vár a XV–XVI. század fordulójának tipológiai jellegzetességeit viseli magán: szabálytalan ovális alaprajz, félkörös torony és csúcsíves ajtókeret. A kaputorony négyzetes, emeletes, az áthajtó végein egy-egy félköríves kapukerettel. A földszintről és emeletről lőrések nyílnak, az emeleten megőrződött a kapufelvonó csigája, ami (az írott adatok mellett) bizonyítja a hajdani várakozók létét.⁴⁰ A félkörös torony szintén kétszintes volt, ahogy lőrésai mutatják. Orbán még három félköríves torony helyét figyelte meg nyugaton illetve északon.

Ezek pozícióját az utóbbi évszázadban is néhány fal-újraké-
ráson átesett várfalban a jelzésszerűen felhasznált középkori
keretelemek mutatják. Amint tudjuk, a templomot övező
várhoz fűződik Újtorda történetének egyik legtragikusabb
mozzanata, az 1601-es Basta-féle mészárlás, aminek követ-
keztében a városrész majdnem teljesen kipusztult.

A középkori Torda város nem tudta megteremteni azokat az
anyagi- meg kiváltságbeli lehetőségeket, amelyek a város vár-
fallal való kerítését megengedték volna. A település szórta-
bb jellege szintén nem kedvezett a városfalépítésnek. Talán emi-
att övezték a város templomait külön-külön várfalakkal. Ezek
közül a legépebben az újtordai maradt fenn, de XV. századi
vár övezte az ótordai plébánia templomát és XVII. századi a
régi ágostonos kolostor (akkor már református) templomát
illetve védművei voltak az azzal szomszédos sókamara-ház-
nak is. Lehetőségeikhez képest tehát a tordaiak megpróbálták
megteremteni a város védelmének építményeit.

A várral övezett templomok tordai sorozata nemcsak helyi
értelemben, hanem a nagyobb összefüggések tekintetében is je-
lentős. Sok esetben még a szakmai közvélemény is a vártemplo-
mokat szászföldi meg székelőföldi jellegzetességnek véli. Ennek
ellenére – ha nem is olyan nagy számban – a vármegyei Erdély-
ben is álltak-állnak vártemplomok, főleg városias településeken:
Nagyenyed, Dés (a református templom körüli vár eltűnt), Ré-
gen (az evangélikus templom körüli vár eltűnt), Bánffyhunad
(a református templom körüli vár eltűnt), Magyarvaskő, Ma-
gyargyerőmonostor, Boroskrakkó, Magyarigen, Sárd, Borbánd,
Magyarszentbenedek, Diód(?). Erdély szászföldi és székelőföldi
vártemplomairól számos értékes összefoglaló mű jelent meg,
melyek számát duzzasztják a szezonidő albumszerű kiadványai
is. Ezekbe az összefoglalásokba be kell épülniük a vármegyei
Erdély sokszor igen látványos megjelenésű, vagy tanulságos
történetű vártemplomai bemutatásainak is, hisz anélkül össz-
képünk csonka, vagy egyenesen torz lenne.

Jegyzetek

- 1 Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos em-
lékek Erdély történetéhez. Regesztákban jegyzetekkel
közzéteszi JAKÓ Zsigmond. II. A Magyar Országos Levél-
tár kiadványai II. Forráskiadványok 40. Budapest, 2004.
(Továbbiakban CDTrans) 742. Ugrin fia Koppándi János
királyi ember számos határjárásban vett részt az 1330-as
években.
- 2 A kúriát szabad (*curialis*) telekként vagy erre épült ház-
ként értelmezzük.
- 3 Érdekes adatok Koppánd eltűnt kőtemplomáról: KÉNOSI
TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitá-
rius egyház története*. II. Ford. MÁRKOS Albert. A fordí-
tást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály. S. a.
r. HOFFMANN Gizella et al. *Az Erdélyi Unitárius Egyház
Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/2.
Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009. 79, 354.
- 4 Hasonló erdélyi példák: Kolozsvár, Dés.
- 5 BICSOK Zoltán: *Torda város története és státútuma. Csip-
kés Elek kézírata 1823-ból*. Erdélyi Tudományos Füzetek.
229. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001. 23.
Bicsok Újtorda kezdeteit a XIII. század végére datálja.
- 6 CDTr II., 1147–1150.
- 7 ORBÁN Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest, Pesti
Könyvnyomda Rt, 1889. 154. Az oklevél regesztája: CDTr
III., 1108.
- 8 A két település fejedelemségkori különválása XVII. század
elejei fejleménye Torda 1601-es kipusztulásának. Ld. Kiss

András: *Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második fe-
lében és a XVII. század első évtizedében*. In: Kiss András:
Források és értelmezések. Bukarest, Kriterion, 1994. 143–
160. Az 1600 előtti újtordai vásárokról ugyanott. Torda
középkori városfejlődéséről, néhol vitatható megállapí-
tásokkal: NIEDERMAIER, Paul: *Dezvoltarea urbanistică a
unui centru minier pînă în secolul al XVII-lea*. Acta Musei
Napocensis. XIV. (1977). 315–336. Niedermaier is 1300
körülre keltezi Újtorda megalakulását: 324–325, fig. 4.

- 9 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a
Hunyadiak korában*. V. Budapest, Magyar Tudományos
Akadémia, 1913. 687. Csánki nem közli az I. Károly-féle,
kiadatlan adománylevél keltezését.
- 10 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozs-
vár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 489. CDTr III., 117.
- 11 CDTr III., 992. Az oklevél nem pontosítja, hogy melyik
tordai plébániáról van szó, de ugyanabban az évben pápai
beleegyezést kérnek a tordai Szent Miklós egyház (a mai
ótordai katolikus templom) elhalálozott plébánosa, Mike
fia, János helyett István fia, János kinevezésére. Ebben az
értelemben Guillelmus fia Péter csakis újtordai plébános
lehetett.
- 12 ORBÁN 1889, 142., ENTZ 1996, 489.
- 13 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II.
Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta:
JAKÓ Zsigmond. A Magyar Országos Levéltár kiadványai
II. Forráskiadványok 7. Budapest, 1990. (Továbbiakban
KmJkv). 3411.
- 14 KmJkv 3953. Ugyanekkor István pap vállalta, hogy a Lu-
cia asszony által vásárolt házát emelettel látja el egy
tordai ház mintájára. Még aznap egy kolozsvári polgár,
Fábián deák, néhány nap múlva pedig két környékbeli ne-
mes, Koppány Ambrus és Gerendi László ellentmondott
a vásárnak. Uo. 3954, 3960.
- 15 KmJkv 4231.
- 16 *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Szerk. SZILÁGYI Sán-
dor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876.
I. 70 „Item quod ex castellis Desiensi et Thordensi mox
educantur servitores domini Maylath...” BICSOK 2001
szerint az adat az újtordai erősségre vonatkozik, ám ő
nem fogadta el az ótordai templom körüli középkori vár
létezését: 46, 79. l. Az ótordai katolikus templom várának
adatai és 1820 utáni ábrázolása: WEISZ, Attila: *Biserica
romano-catolică din Turda Veche. Etapa gotică*. In: *Ars
Transilvaniae*. XVIII. (2008) 75–108. 101–102, fig. 28.
- 17 A templomon nem végezhetünk falkutatást.
- 18 Az épületről még nem publikáltak felmérést, Debreczeni
László manuáléi pedig nem bizonyultak pontosan kiser-
keszthetőkné.
- 19 WEISZ Attila: *Az újtordai református templom XVIII–
XIX. századi emlékei – néhány adat Kövecsi János és má-
sok pályájához*. A tanulmány a Marosvásárhelyen 2009-
ben tartott B. Nagy Margit emlékkonferencia szerkesztés
alatt álló kötetében fog megjelenni.
- 20 WEISZ 2009.
- 21 Orbán a hajó padlásán bordaindításokat emleget, ame-
lyeket mi nem találtunk meg. ORBÁN 1889, 372. Az álta-
la romanizálónak vélt festett fríz XVIII. század eleji. Ld.
WEISZ 2009.
- 22 ORBÁN 1889, 373. Felirata: *TENDIMUS HVC OMNES,
METAM QUAE PROPERAMVS AD UNAM. OMNIA SVB LEGES
MORS VOCAT ATRA SVAS*. Idézet Ovidius *Ad Liviam* c. köl-
teményéből.

- 23 ORBÁN 1889, 369–373.
- 24 VĂȚĂȘIANU, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române*. București, Editura Academiei, 1959. 547–548.
- 25 DEBRECZENI László: *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztése, 1929. 8, 8–9 kép.
- 26 VĂȚĂȘIANU 1959, 548.
- 27 MUREȘAN, Camil: *Monumente istorice din Turda*. București, Meridiane, 1968. 29.
- 28 ENTZ 1996, 62, 155.
- 29 DÁVID László: *Református vártemplomok*. In: DÁVID László: *Műemléktudomány az egyházban*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek. 18. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2008. 53–61. A szöveg eredetileg az Erdélyi Református Naptár 1996-os számában jelent meg.
- 30 Néhány kiemelkedő példa: Szászsebes (evangélikus templom), Bánffyahunyad (református templom), Déva (református templom), Szászbuza (evangélikus templom). Az ezeknél fellépő nagyobb „aránytalanság” már korábban nyilvánvalóvá tette a szentély átépítését.
- 31 WINCKEL, Madeleine Andrianne van de: *Introduction sommaire à l'étude des signes lapidaires de Roumanie*. In: *Pagini de Veche Artă Românească*. I. (1970) 169–261. A gyűjteményben nem szerepelnek sem Újtorda, sem az újtordai jelek analógiái. Ezúttal is köszönöm Emődi Tamásnak a hosszú évek óta gyűjtött, még kiadatlan kőfaragójegy-katalógusában az újtordai jegyek leellenőrzését – a kérdéses jegyeknek e ma létező legnagyobb erdélyi gyűjteményben sem szerepeltek a párhuzamai. A kőfaragójegyek formailag elűntek a XV–XVI. század fordulójának jellegzetesen kalligrafikus jegyeitől.
- 32 Szőke Balázs szíves közlése. Ugyancsak neki köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a selmecbányai Szent Katalin templom újtordai mustrával egyező boltozatára, illetve egyéb jelenségekre. Désről még mindig alapvető: ENTZ Géza: *A dési református templom*. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1942. A templom beugró támpilléres, második boltozatát 1516 utánra keltezi, de csupán a Farkas utcai templom – akkor ismert – befejezési dátuma alapján (1503-ban már említik az elkészült obszerváns épületet). Entz 1526-ból dési építési adatot említ, amit könnyen vonatkoztathatunk akár a boltozásra is. 9, 1 l.j.
- 33 Homoródjánosfalváról: DÁVID László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981. 143–149. A szászöldi analógiák: FABINI, Hermann: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. Hermannstadt, Monumenta Verlag, 2002.
- 34 A lessesi késő gótikus építkezéseket 1520 körülre datálja egy 1522-es, a várfalon levő felirat alapján Tereza Sinigalia. SINIGALIA, Tereza: *Biserica fortificată din Dealu Frumos*. In: *Revista Muzeelor și Monumentelor*. Seria Monumente Istorice și de Artă. XLV (1976)/1 sz. 67–72. 70, fig. 4.
- 35 Prázsmárról legutóbb, a késő gótikus és reneszánsz részletek elemzése nélkül: SALONTAI, Mihaela Sanda: *Biserica fortificată din Prejmer*. București, Editura Academiei Române, 2006. Késő gótikus részletek fotói: 19, 50, 56–60, 67–69.
- 36 Szásztrőpényhez és az átmetsződő pálcátagos, reneszánsz profilozású kolozsvári meg marosvécsi keretekhez: KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár, 2003. 11–12, és uő.: *A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza*. In: *Korunk*, folyam III., évf. XVII. (2006)/10 sz. 11–21. 8, 9 l.j. Szásztrőpénynek a kolozsvári műhely körébe való illesztését a kolozsvári származású plébánosok (Wolphard Adorján, Johannes Klein) jelenléte erősíti, ám a karzat és a szószék berethalmi (1524) analógiái ellentmondani látszanak ennek. Kérdés, hogy ezek „hozott anyagból” készültek-e, vagy az épületet készítő mesterektől? A Teutsch-ház ajtókeretének rajza: SEBESTYÉN, Gheorghe – SEBESTYÉN, Victor: *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. București, Editura Academiei, 1963. 226–227.
- 37 E csoport kulcsemlékéről, a Farkas utcai templomról mérvadóan tekintett tanulmány: PAPP Szilárd: *Obszervánsok Kolozsváron*. In: PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 44–52. A stílus elterjedésében a domonkos kolostornak alighanem nagyobb szerepe volt, mint a Farkas utcai templomnak. Erről, és a késő gótika kolozsvári jelenségéről uő.: *Egyházi építkezések Kolozsváron a 15. század második felében*. In: *A reneszánsz Kolozsvár*. Szerk. KOVÁCS András, KOVÁCS Kiss Gyöngy. Kolozsvár, Kolozsvár Társaság, 2008. 24–47.
- 38 Ótordáról: ENTZ Géza: *Die römisch-katholische Pfarrkirche von Torda*. In: *Acta Historiae Artium* XXIV (1978). 153–158, és WEISZ 2008.
- 39 A feltárást Kiss Lóránd restaurátor végezte. Az értékes leletet sajnos dokumentálás nélkül visszavakolták. A boltozat keltezésére semmi fogódzó nincs.
- 40 A vár árkának megújítási munkálatairól ld. Kiss 1994.

Observations to the periodisation of the Calvinist church of Újtorda/Turda Nouă

The Calvinist church of Újtorda (in present-day Romania) is first mentioned in a very interesting diploma from 1332, which describes the houses, mills and a church dedicated to Saint Ladislav owned by the hospes (privileged Saxon settlers) of Torda in the neighboring Koppánd. This would indicate that Újtorda was founded by the privileged inhabitants of Ótorda. Furthermore, there is information about the construction of the church even from the 1520s. In our opinion the nave dates back to the 14th century, but its windows were transformed at the beginning of the 16th century. The surrounding walls of the choir can be dated according to the 1504 inscription on one of the southern buttresses, but its spectacular late Gothic vaulting – obviously from a more recent period compared to the walls – have close-by (Homoródjánosfalva, Muzsna, Táb-lás) and more distant (Prázsmár, Nagybaromlak) analogies in Transylvania from the beginning of the 1520s. The analogies of the Saxon and Szekler regions raise the question of the vaulting builder's origin: whether it was made by the late gothic workshop of Kolozsvár (active from the 1470s onwards) or by another workshop, which developed the forms of the former and was active in the Saxon and Szekler regions. In our opinion the Saxon relation and the dating of the vault from the 1520s seems more probable.

The castle surrounding the church most certainly had already existed at the beginning of the 16th century, but is referred to in only very few sources. The fortified churches of Transylvania are usually related to the Saxon and Szekler regions. The fortified church of Újtorda, along with many other examples, shows the existence of this type of building in the towns and market-towns of Transylvania.